

Фреймова модель мовленнєвих актів заперечення

У статті здійснено фреймовий аналіз заперечних мовленнєвих актів у німецькій мові. Сучасне наукове бачення мовленнєвих актів заперечення забезпечує актуальність цієї теми. Фрейми заперечення трактуються як ситуативні, акціональні структури. Вони презентують знання немовного характеру, що засвоюються з досвіду людини. Фрейми розглянуто також як особливі за структурою когнітивні моделі організації знань про певну стереотипну ситуацію, що лежить в основі значення заперечення. Когнітивний підхід дає змогу змодельовати ментальну репрезентацію аналізованих мовленнєвих актів, у чому й полягає новизна дослідження. Фрейми заперечення передбачають послідовність ініціативного та реактивного мовленнєвих актів. Мовленнєві акти, представлені за допомогою фрейму, володіють набором дійових осіб (мовця й слухача), властивих їм функцій, стосунків між ними. Випрацьовано три фреймові моделі заперечення: «припущення – відхилення», «пропозиція / запрошення / прохання – відмова» та «(мовленнєва) дія – заборона» і за допомогою відповідних схем проаналізовано їхню структуру.

Ключові слова: фрейм, фреймове моделювання, заперечні мовленнєві акти, відхилення, відмова, заборона.

Постановка наукової проблеми та її значення. Когнітивна лінгвістика – новий розділ лінгвістики, предметом якого є організація та функціонування людських знань, що моделює процеси сприйняття, мислення й мовлення у вигляді особливих структур: фреймів, концептів, планів, сценаріїв, моделей тощо. Кінцева мета когнітивної лінгвістики – установлення відповідностей між мовою та когнітивним уявленням. Фрейми володіють чіткою структурою, що й уможливорює моделювання предметно-образної сторони ментальних утворень за допомогою фреймів [16; 17].

Аналіз досліджень цієї проблеми. Поняття фрейму (від англ. *frame* – «схема») уперше використано американським психологом Ф. Бартлеттом для номінації стереотипних уявлень, якими люди регулярно послуговуються для вербалізації минулого (колективного та/чи індивідуального) досвіду [4, с. 22]. Термін «фрейм» увів у науку дослідник штучного інтелекту М. Мінський [18], на думку якого людина використовувала готовий сценарій – фрейм, потрапляючи в нову для себе ситуацію, і потім пристосовувала до цієї ситуації. Фрейм учений розумів як структуру даних для представлення стереотипної ситуації, як ментальні одиниці з верхнім і нижнім рівнями організації. Верхні рівні фрейму утворюються поняттями, вони чітко визначені. На нижньому рівні містяться термінали, або слоти, – комірки, які заповнюються в результаті досвіду характерними даними. Кількість слотів відповідає кількості елементів у певному фрагменті досвіду. Тобто, щоб пізнати нову для себе ситуацію, вибираємо зі своєї пам'яті певну структуру даних – фрейм. Нам легше оперувати фреймами, ніж продумувати заново кожну ситуацію.

У лінгвістиці поняття «фрейм» уперше застосував Ч. Філлмор [15]: спочатку – суто лінгвістично як систему вибору мовних засобів (слів, граматичних правил і мовних категорій, які асоціюються з прототипними сценами або типовими ситуаціями), потім – як когнітивну структуру схематизації досвіду, представлену тим чи іншим словом. Слово – це певна категоризація досвіду. В основі кожної категорії, вираженої словом, перебуває мотивуюча ситуація (фоновий контекст), яка з'являється на фоні наших знань і досвіду. Фреймова семантика – це засіб когнітивного та семантичного моделювання мови. При цьому відсутня чітка межа між людським досвідом і мовним значенням. Фрейми – це блоки знань, які стоять за значенням слів та забезпечують їх розуміння. Фреймова семантика означає необхідність пов'язування значення слова з фреймом, що лежить в його основі [12, с. 228].

Фреймовий аналіз/моделювання ґрунтується на таких визначеннях фрейму:

- структура даних, що відображає набуті в результаті попереднього досвіду знання про певну стереотипну ситуацію та текст, який її описує [6];
- структура, що репрезентує стереотипні ситуації у свідомості людини й призначена для ідентифікації нової ситуації, що ґрунтується на ситуативному шаблоні [1, с. 87];
- когнітивна структура, що існує у феноменологічному полі людини, ґрунтується на ймовірних знаннях про типові ситуації, очікування з приводу якостей і відносин реальних і гіпотетичних об'єктів [10, с. 168];
- тип когнітивної моделі, що репрезентує знання й думки, пов'язані з конкретними, часто повторюваними ситуаціями, структура знання, яка об'єднує численні сфери, котрі асоціюються з певною лінгвістичною формою [2, с. 56].

Фрейм – структура свідомості, що має такі характеристики: 1) це когнітивна одиниця, яка формується за допомогою кліше (штампів свідомості, що виступає своєрідним пучком передбачуваних валентнісних зв'язків (слотів), які визначають вектор спрямування асоціацій, 2) це складова одиниця, однак цілісна, єдина, оскільки кліше зберігаються у свідомості як нерозчленовані одиниці, хоча їх також можна структурувати [8, с. 247].

У сучасній лінгвістиці фрейм характеризується як:

- відкрита структура, однак стійка та єдина;
- когнітивне утворення, яке містить знання про типові ситуації;
- схема репрезентації, тобто репрезентуюча й значуща форма.

Отже, фрейм – це структурована одиниця знання, у якій виділяються певні компоненти та відносини між ними. Він уключає систему оцінок, показники істинної ситуації, культурні, прагматичні, енциклопедичні знання, які фіксуються як у пропозиційній, так і в термінальних частинах [13, с. 9]. Від виду знання, яке відображається в моделі, розрізняють ситуативні та класифікаційні фрейми. Ситуативні репрезентують знання немовного, ділового характеру, класифікаційні – принципи організації мовної системи (фрейми класів слів, різні типи текстів і т. д.) [2, с. 64]. Вершини й слоти фрейму заповнюються пропозиціями, які є основними одиницями збереження інформації [3; 9–11; 13].

Мета й завдання статті. Мета дослідження – випрацювання фреймових моделей для всіх типів заперечних мовленнєвих актів. **Завдання статті** – установити поняття фрейму в лінгвістиці, виокремити заперечні мовленнєві акти, проаналізувати фрейм заперечення як когнітивну основу заперечних мовленнєвих актів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Універсальна природа заперечення, адже воно наявне у всіх мовах, трактування його як невід'ємного складника сфери когніції людини, пов'язаної з процесами пізнання й феноменом знання як такого – в усіх аспектах його отримання, зберігання, переробки та передачі [4, с. 22], уможлиблює розгляд заперечення як фреймової структури.

Фрейм заперечення розуміємо як особливу, відмінну від стверджувального фрейму структуру, як когнітивну модель організації знань про певну стереотипну ситуацію, що лежить в основі значення заперечення. Сутність фрейму заперечення полягає в тому, що він становить протидію на певний пропозиційний стимул і спростовує істинність вихідного висловлювання [4, с. 50]. Подання заперечення у вигляді фреймової структури дає змогу виділити ядерні номінації – імена дії зі значенням заперечення, а також слоти: мовець (агенс), слухач (пацієнт), мотив, якості мовця, які вказують на обставини розвитку подій і створюють умови, за яких відбувається заперечення. Ядерні номінації фрейму заперечення висвітлюють комунікативні стратегії, адже вони безпосередньо пов'язані з впливом мовця на слухача, а слоти реалізують прагматичні компоненти: мотиви та якості дій мовця й слухача.

Мовленнєві акти заперечення, представлені за допомогою фрейму, володіють характерним набором дійових осіб (мовця та слухача), властивих їм функцій, стосунків між ними й інших релевантних ознак. У цьому випадку фрейми можна трактувати як пакети інформації, що зберігаються у свідомості співрозмовників і дають змогу пов'язувати ініціативний та реактивний мовленнєві акти, а також сприймати адекватно імпліцитну інформацію.

Здійснений у роботах С. А. Жаботинської аналіз даних, що належать до різних мовних рівнів, є підставою, щоб стверджувати, що упорядкування значень мовних одиниць відбувається на підставі схемних мереж, утворених пропозиціями базових фреймів [7, с. 180–182]. Залежно від виду слотів та їх взаємозв'язків С. А. Жаботинська [5–7] розрізняє п'ять типів фреймових структур:

- предметний фрейм, у якому одна й та сама сутність (дещо або дехто) характеризується за своїми кількісними, якісними, буттєвими, локативними та темпоральними параметрами;
- акціональний фрейм, у якому кілька предметів – учасників події – наділяються ролями. Ці предмети поєднуються міжпросторовими зв'язками, які визначені дією агенса й позначені словами «діє» або «робить» з відповідними прийменниками: діє за допомогою (інструмента або помічника); діє на (пацієнта, об'єкт); діє до / у напрямку (реципієнта); діє через (мету чи причину); діє для (результату);
- посесивний фрейм містить предметні сутності дещо / дехто, які співвідносяться між собою як ціле та його частина: власник має власність; ціле має частину;
- таксономічний або ідентифікаційний фрейм представляє відношення категоризації, які знаходять вияв у двох варіантах: дещо-вид є дещо-рід; дещо-вид є дещо-роль, де «рід» – постійний таксон предметної сутності (виду), «роль» – її постійний таксон;

- компаративний фрейм ілюструє відносини подібності, які ґрунтуються на зближенні концептів у сприйнятті людини. Фрейм формується міжпросторовими зв'язками тотожності: дещо-референт є дещо-корелят, або схожості: дещо-референт нагадує дещо-корелят.

Конкретно фрейм будь-якої типової ситуації передбачає жорстко структуровану послідовність дій, дійових осіб і залучених у ці дії об'єктів [14, с. 196]. Фрейм заперечення трактуємо як ситуативну, акціональну структуру, оскільки він презентує знання немовного характеру, які засвоюються з досвіду людини; передбачає послідовність ініціативного та реактивного мовленнєвих актів, у яких учасники події наділяються семантичними ролями: мовця (агенса) й слухача (пацієнта). Пропозиція акціонального фрейму заперечення містить мовця та дію, яку він не виконує. Таке невиконання дії позначене відповідними заперечними конструктами й пояснюється різновидами акціонального фрейму: діє на декого (пацієнта, об'єкт); діє за допомогою дечого (інструмента або помічника); діє для дечого (результату).

Фрейм заперечення становить когнітивну основу заперечних мовленнєвих актів. Опираючись на класифікацію іллокутивних актів Дж. Р. Серля [19], розрізняємо заперечні асертиви, комісиви й директиви. Головна ознака заперечних асертивів уключає розумові категоризації інформування слухача про негативний стан справ у вигляді формули: Я – інформую – декого – дехто / дещо – не бути. Заперечними комісивами мовець зобов'язується виконати негативні дії, що має вигляд: Я – бажаю – не зробити / не стати. Заперечні директиви спонукають слухача до невиконання дії, представленого за допомогою формули: Я – бажаю – дехто / дещо – не зробити / не стати.

Асертивні МА заперечення найчастіше здійснюють прагматичну стратегію відхилення. Ядерна номінація «відхилення» має такі слоти, як «констатація», «мовець», «слухач».

Прагматична стратегія відхилити факт об'єктивної дійсності втілюється в заперечній реакції мовця на пропозиційний стимул, що виражається в припущенні, проголошенні факту чи висловленні власної думки слухача стосовно чогось, тобто реалізується за допомогою фреймової моделі «припущення – відхилення». Розглянемо фреймову модель «припущення – відхилення» як варіант заперечних мовленнєвих актів.

Прагматична стратегія реалізації стратегії відхилення досягається різними тактиками та засобами мовленнєвої реалізації: видати слухача за некомпетентну людину, пояснити неможливість висловленого змісту, відхилити без будь-якого мотивування, замінити попередній факт на протилежний і дати зрозуміти, що це неправильно, дати зрозуміти, що це неправильно (див. рис. 1). Так, мовець найчастіше діє на слухача прямим відхиленням, хоча й частими є випадки непрямого, рідше – імпліцитного відхилення.

Рис. 1. Фреймова модель «припущення – відхилення»

Комісивні мовленнєві акти заперечення реалізують переважно прагматичну стратегію відмови. Ядерна номінація «відмова» має слоти: «пропозиція / запрошення / прохання», «мовець», «слухач».

Прагматична стратегія відмовити слухачу в здійсненні очікуваної дії втілюється в заперечній реакції мовця на пропозиційний стимул, що виражається в пропозиції, запрошенні, проханні у стверджувальній чи питальній формі та здійснюється за допомогою фреймової моделі «пропозиція / запрошення / прохання – відмова».

Розглянемо фреймову модель «пропозиція / запрошення / прохання – відмова» як варіант заперечних мовленнєвих актів (рис. 2).

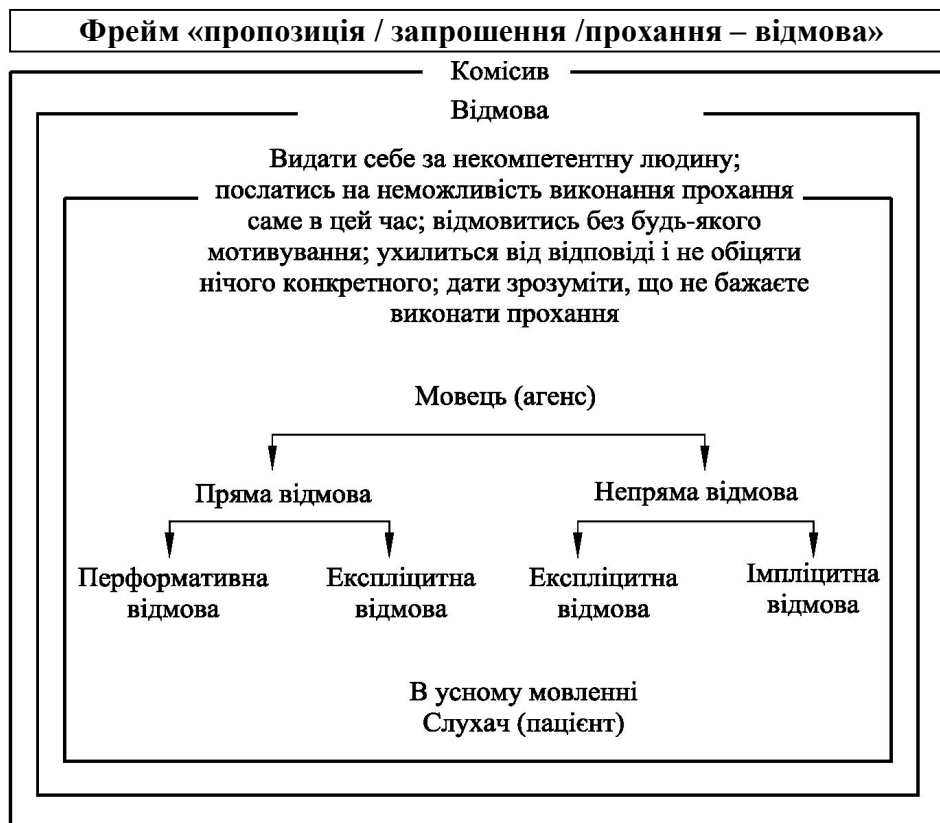

Рис. 2. Фреймова модель «пропозиція / запрошення / прохання – відмова»

Прагматична стратегія реалізації відмови досягається різними тактиками та засобами мовленнєвої реалізації: видати себе за некомпетентну людину; послатись на неможливість виконання прохання саме в цей час; відмовитися без будь-якого мотивування; ухилитися від відповіді, не обіцяти нічого конкретного; дати зрозуміти, що не бажаєте виконати прохання. Мовець найчастіше відмовляє слухачу, щоб уникнути конфлікту, за допомогою непрямої відмови, використовуючи експліцитні й імпліцитні засоби.

Директивні МА заперечення втілюють здебільшого прагматичну стратегію заборони. Ядерна номінація «заборона» має слоти, а саме такі, як «(мовленнєва) дія», «мовець», «слухач».

Прагматична стратегія заборонити слухачу реалізувати заплановану ним дію втілюється в заперечній реакції мовця на пропозиційний стимул, що виражається в намірі або процесі виконання (мовленнєвої) дії й реалізується за допомогою фреймової моделі «(мовленнєва) дія – заборона».

Розглянемо фреймову модель «(мовленнєва) дія – заборона» як варіант заперечних мовленнєвих актів (рис. 3).

Прагматична стратегія мовленнєвої реалізації – категорично наказати не робити чогось; пояснити, що можна / не можна робити; вимагати за допомогою прохання, рекомендації не робити чогось; негативно оцінювати дії слухача; погрожувати у випадку невиконання заборони; застерігати від негативних наслідків. Мовець найчастіше забороняє слухачу виконувати дію за допомогою прямих експліцитних засобів і перформативів. Заборона досягається різними тактиками та засобами.

Рис. 3. Фреймова модель «(мовленнєва) дія – заборона»

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, заперечення моделюємо в особливий, відмінний від стверджувального за структурою фрейм, який розуміємо як когнітивну модель організації знань про певну стереотипну ситуацію, що лежить в основі значення заперечення. Мовленнєві акти, представлені за допомогою фрейму, володіють характерним набором дійових осіб (мовця й слухача), властивих їм функції, стосунків між ними. Фрейм заперечення трактуємо як ситуаційну, акціональну структуру, оскільки він репрезентує знання немовного характеру, які засвоюються з досвіду людини, передбачає послідовність ініціативного та реактивного мовленнєвих актів, учасники яких наділяються семантичними ролями мовця (агенса) й слухача (пацієнта). Пропозиція акціонального фрейму містить агенса і дію, яку він через певні обставини не виконує. Головна ознака заперечних асертивів уключає розумові категоризації інформування слухача про негативний стан справ у вигляді формули: Я – інформую – декого – дехто / дещо – не бути. Заперечними комісивами мовець зобов'язується виконати негативні дії, що має вигляд: Я – бажаю – не зробити / не стати. Заперечні директиви спонукають слухача до невиконання дії, представлені за допомогою формули: Я – бажаю – дехто / дещо – не зробити / не стати.

Перспективи подальшого дослідження полягають у новому когнітивному підході до аналізу мовленнєвих актів та в моделюванні їх ментальних репрезентацій.

Джерела та література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної девіатології / Ф. С. Бацевич. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 236 с.
2. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика : курс лекций по английской филологии / Н. Н. Болдырев. – Тамбов : Изд-во Тамбов. ун-та, 2000. – 123 с.
3. Валюкевич Т. В. Лингвистический статус концепта внешность / Т. В. Валюкевич // Вісн. Харк. нац. ун-ту. Комунікативні та когнітивні проблеми дискурсу. – Х., 2001. – Вип. 537. – С. 159–165.
4. Діброва В. А. Мовні та мовленнєві засоби вираження заперечення в англійському й українському офіційно-діловому дискурсі : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.15 / В. А. Діброва. – К., 2011. – 190 с.
5. Жаботинская С. А. Концептуальный анализ: типы фреймов / С. А. Жаботинская // Вісн. Черкас. ун-ту. Сер. : Філологічні науки. – 1999. – Вип. 11. – С. 12–25.

6. Жаботинская С. А. Концептуальный анализ языка: фреймовые сети / С. А. Жаботинская // Мова : наук.-теорет. часоп. з мовознав. – Одеса : [б. в.], 2004. – Вип. 9. – С. 81–92.
7. Жаботинська С. А. Посесивна конструкція і концептуальні трансформи / С. А. Жаботинська // Мова. Людина. Світ : до 70-річчя проф. М. П. Кочергана : зб. наук. ст. – К. : КНЛУ, 2006. – С. 178–192.
8. Красных В. В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? / В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2003. – 375 с.
9. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. – М. : МГУ, 1996. – 245 с.
10. Левицкий А. Э. Функциональные подходы к классификации единиц современного английского языка / А. Э. Левицкий. – К. : АСА, 1998. – 362 с.
11. Панкрац Ю. Г. Пропозициональные структуры и их роль в формировании языковых единиц разных уровней / Ю. Г. Панкрац. – Минск ; Москва : МГПИИЯ, 1992. – 112 с.
12. Савчук І. І. Фреймова модель комунікативної ситуації суперництва / І. І. Савчук // Вісн. Житомир. держ. ун-ту. – Житомир, 2004. – № 17. – С. 227–229.
13. Селиванова Е. А. Теоретические основы когнитивной ономазиологии / Е. А. Селиванова // Вісн. Черкас. ун-ту, 1999. – Вип. 11. – С. 3–12.
14. Сухомлинова С. Н. Динамика восприятия анафоры / С. Н. Сухомлинова // Язык и логическая теория. – М. : Наука, 1987. – С. 196–202.
15. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1988. – Вып. 23. – С. 12–51.
16. Charnjak E. Context Recognition in Language Comprehension / W. G. Lehnert, M. H. Ringle // Strategies for Natural Language Processing. – Hillsdale, 1982. – P. 432–454.
17. Dijk T. A. Strategies of Discourse Comprehension / T. A. Dijk, W. Kintsch. – New York : Academic Press, 1983. – 418 p.
18. Minsky M. A. Framework for Representing Knowledge / D. Metzger // Frame Conceptions and Text Understanding. – New York, 1980. – P. 1–25.
19. Searle J. R. Ausdruck und Bedeutung. Untersuchungen zur Sprechaktttheorie / J. R. Searle. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1998. – 212 S.

Крайник Ольга. Фреймовая модель речевых актов отрицания. В статье осуществлен фреймовый анализ отрицательных речевых актов в немецком языке. Современное научное видение речевых актов отрицания обеспечивает актуальность данной темы. Фреймы отрицания классифицированы как отдельные, ситуативные, акциональные структуры. Они презентуют знания неязыкового характера, которые засваиваются с неязыкового опыта человека. Фреймы рассматриваются также как особенные по структуре когнитивные модели организации знаний о некоторой стереотипной ситуации, что лежат в основе значения отрицания. Когнитивный подход дает возможность смоделировать ментальную репрезентацию анализированных речевых актов, в чем и состоит новизна изучения. Фреймы отрицания предусматривают последовательность инициативного и реактивного речевых актов. Речевые акты, представленные с помощью фрейма, владеют набором действующих лиц (говорящего и слушающего), свойственным им функций, отношений между ними. Выработаны три фреймовые модели отрицания «предположение – опровержение», «предложение / приглашение / просьба – отказ», «(речевое действие) – запрет» и с помощью соответственных схем проанализирована их структура.

Ключевые слова: фрейм, фреймовое моделирование, отрицательные речевые акты, опровержение, отказ, запрет.

Kraynyk Olha. The Frame Model of Negation Speech Acts. The article supplies a frame analysis of negation speech acts in the English language. The modern scientific conception of speech acts of negation determines the actuality of the work. The frames of negation are classified as situational, actional structures which present information of non-verbal character as well as special, if to consider the structure, cognitive models of knowledge of a definite stereotypical situation, which proves to be a basis of the negative meaning. Cognitive method provides with the possibility to model the mental representation of the speech acts analyzed that reflects the novelty of the work. The speech acts are presented with the help of frames, having a set of actants (a speaker and a listener), peculiar functions and relations with them. It was elaborated three frame models of negation: “supposition – refutation”, “proposal / invitation / request – rejection” and “(speech) action – prohibition”. We have analyzed their structure with the help of corresponding scheme.

Key words: frame, frame modeling, speech acts of negation, refutation, rejection, refusal, prohibition.

Стаття надійшла до редколегії
05.01.2015 р.